

Tomasz KACZMAREK

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej
i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: tomkac@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0001-5177-9374

RÓŻNE OBLICZA SUBURBANIZACJI. OD PRZEDMIEŚĆ W CIENIU MIASTA DO POST-SUBURBIÓW

**Different faces of suburbanization.
From suburbs as city shadows to post-suburbs**

Zarys treści: Artykuł odwołuje się do inspirującej publikacji A. Lisowskiego sprzed 15 lat, pt. *Janusowe oblicze suburbanizacji* (2005). Podjęto w nim kontynuację dyskursu na temat suburbanizacji jako dynamicznego procesu, nieustannie kształtującego lokalne i regionalne systemy osadnicze, szczególnie dużych miast. Podejmuje się próbę kolejnego spojrzenia na ewolucję (periodyzację) procesu suburbanizacji i relacje miasta centralnego i strefy podmiejskiej. Główny akcent położono na nowe tendencje rozwoju stref podmiejskich, określanymi wspólnym pojęciem post-suburbanizacja. Analizie poddano cechy tradycyjnych suburbiów jako „produktów” miasta oraz post-suburbiów jako „wytworów” globalizacji. Artykuł kończy pytania badawcze związane z obecnymi trendami suburbanizacji, obserwowanymi przede wszystkim w krajach zachodnich.

Abstract: The article refers to an inspiring work of A. Lisowski published 15 years ago, entitled *The Janus face of suburbanization* (2005). It continued the discourse on suburbanization as a dynamic process, constantly shaping local and regional settlement systems, especially of large cities. An attempt is made to take another look at the evolution (periodization) of the suburbanization process and the relationship of the central city and the suburban area. The main emphasis was placed on new trends in the development of suburban areas, defined by the common concept of post-suburbanization. The features of traditional suburbs as city products and post-suburbs as products of globalization were analyzed. The article ends with research questions related to current suburbanization trends observed mainly in Western countries.

Słowa kluczowe: suburbanizacja, cień miasta, relacje miasto-przedmieścia, post-suburbanizacja

Key words: suburbanization, city shadow, city-suburb relations, post-suburbanization

WSTĘP

Rzadko zdarza się w literaturze naukowej, aby tytuł artykułu na tylko intrygował i inspirował wielu badaczy, ale także znakomicie odzwierciedlał istotę problemu. Takim właśnie przypadkiem jest artykuł Jubilata, profesora Andrzeja Lisowskiego pt. *Janusowe oblicze suburbanizacji* (2005).

Wpłynęło: 12.11.2019

Zaakceptowano: 29.03.2020

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Kaczmarek T., 2020, Różne oblicza suburbanizacji. Od przedmieść w cieniu miasta do post-suburbiów, *Prace i Studia Geograficzne*, 65.3, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 103–113.

Jest to w ostatnich 15 latach jedna z najczęściej cytowanych w Polsce publikacji, poświęconych zjawisku / procesowi suburbanizacji¹.

O fenomenie artykułu decydują dwie kwestie. Pierwsza, to wspomniany już niezwykle celnie uchwycony tytuł. Wyrażenie „janusowe oblicze” należy do frazeologizmów, którymi współcześnie nazywa się już nie tylko dwie różne strony czegoś, dwa aspekty jakiejś sprawy, ale także dwa sprzeczne ze sobą poglądy czy też sprzeczne ze sobą opinie, jakie wzbudza określony problem (m.in. Bąba 1995). Zastosowana przez Jubilata metafora kojarzona na ogół ze środkiem stylistycznym w poezji czy literaturze, przeszła jednak do języka naukowego. W odróżnieniu od tradycyjnego językoznawstwa, metafory nie są traktowane bowiem tylko jako środki poetyckie, ale jako nośniki znaczenia, narzędzia myślenia, oparte na psychologicznych i filozoficznych implikacjach (Lakoff, Johnson 1988). Metafory – najczęściej definiowane jako językowe środki wyrazu, w których obce sobie słowa tworzą związek frazeologiczny o nowym znaczeniu – z języka literackiego, przez język kultury i życia codziennego, relatywnie szybko trafiły do języka naukowego, gdzie przeżywają, także w nauce polskiej, okres rozkwitu i popularyzacji (Parysek 2017)².

Wspomnianej pracy A. Lisowskiego towarzyszy jednak nie tylko oryginalny tytuł, ale także uargumentowana refleksja nad suburbanizacją jako złożonym procesem, wymykającym się jednoznacznej ocenie i co istotne w różny sposób analizowanym, ze względu na przyjętą przez badaczy perspektywę, czy to społeczną, ekonomiczną, czy to przestrzenną i środowiskową (ekologiczną). Suburbanizacja ma bowiem właśnie „janusowe oblicze” i to określenie trafnie oddaje dychotomiczne i krytyczne, szczególnie w krajach postsocjalistycznych, oceny suburbanizacji³. A. Lisowski dekonstruuje i bada desygnaty suburbanizacji na płaszczyźnie epistemologicznej, jak również rozważa kwestie ontologiczne dotyczące wyjaśniania przyczyn, przebiegu i skutków suburbanizacji. Zmiany jakim podlega ten proces sprawiają, że jest on wciąż ważnym elementem przemian społeczno-gospodarczych, w tym kształtowania miejskiego systemu osadniczego. Jak zauważa Lisowski (2005, s. 91), „Miasto jest niezwykle silnie związane z rozwojem cywilizacji... Obszary miejskie w historii cywilizacji zawsze były wartościowane w dwojaki sposób (...) jako ośrodki postępu i (...) siedliska zła. Podobny dualizm ocen dotyczy procesu urbanizacji w strefie podmiejskiej, czyli procesów suburbanizacji”.

Niniejszy artykuł, odwołując się wprost do inspirującej publikacji A. Lisowskiego (2005) sprzed 15 lat, ma na celu kontynuację dyskursu na temat suburbanizacji jako dynamicznego i wciąż ważnego zjawiska w przestrzeni, nieustannie kształtującego lokalne i regionalne systemy osadnicze, szczególnie dużych miast. Podejmuje się próbę, w oparciu głównie o studia literaturowe, kolejnego spojrzenia na ewolucję (periodyzację) procesu suburbanizacji i relacje miasta centralnego i strefy podmiejskiej, akcentując nowe tendencje rozwoju stref podmiejskich, określanych wspólnym pojęciem post-suburbanizacja. Artykuł kończą pytania badawcze związane z obecnymi, głównie w krajach zachodnich, trendami suburbanizacji i ich implikacjami dla śledzenia podobnych procesów wokół dużych polskich miast.

KLASYCZNA SUBURBANIZACJA. STREFA PODMIEJSKA JAKO „PRODUKT” ROZWOJU MIASTA

Suburbanizacja to w tradycyjnym ujęciu i najogólniej rzecz ujmując proces przenoszenia form przestrzennych miasta oraz życia miejskiego na tereny otaczające rdzeń miejski oraz proces zespa-

¹ Podobnie jak późniejsze artykuły autora, w tym w szczególności praca: A. Lisowski, M. Grochowski (2009), Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy, konsekwencje, *Biuletyn KPZK*, 240, 1, s. 216–280, będąca kontynuacją i znakomitym rozwinięciem cytowanego artykułu z 2005 r.

² Dla metafor języka naukowego szczególnie pomyślny był okres postmodernizmu, bowiem wtedy zyskują one na znaczeniu, nie tylko w kształtowaniu wiedzy, stając się sposobem czy rodzajem prowadzenia dyskusji naukowej, ale także wyrażania myśli. Również w geografii społeczno-ekonomicznej użycie metafor nabiera znaczenia, jako sposobu ich użycia w kontekstach dyskursywnych, a zatem mają one charakter pragmatyczny (Chojnicki 2003).

³ m.in. Hamilton i inni 2005; Lorens 2005; Rebernik 2005; Stanilov 2007; Hirt 2008; Kajdanek 2012; Zborowski, Raźniak 2013; Kladivo i inni 2015; Kubeš 2015.

nia funkcjonalnego obszarów podlegających suburbanizacji z miastem centralnym (Lisowski, Grochowski 2009). W węższym aspekcie, suburbanizacja to proces decentralizacji w regionie miejskim polegający na przemieszczaniu się ludności i podmiotów gospodarczych z miasta centralnego do strefy podmiejskiej. Szczególną formą suburbanizacji jest rozlewanie się miasta (*urban sprawl*), które oznacza proces zagospodarowywania terenów wiejskich często w żywiołowy i niekontrolowany sposób, prowadząc do chaosu przestrzennego i degradacji krajobrazu. Zagospodarowanie to cechuje rozproszona lokalizacja domostw, usług oraz miejsc pracy, często o niewystarczającej infrastrukturze komunikacyjnej i uzależnieniu od transportu indywidualnego. Klasyczne definicje suburbanizacji opisują więc rozwój i reorganizację przestrzenną współczesnego miasta, związane z napływem ludności oraz działalności gospodarczych na przedmieścia o niskiej gęstości zaludnienia, które zależą od miasta, głównie poprzez dojazdy do pracy i po usługi. Tym samym zwraca się uwagę na jednostronny charakter procesu suburbanizacji z miast centralnych na obrzeża, często rozległe, monokulturowe i monofunkcyjne (głównie rezydencjalne).

Suburbanizacja jest więc „produktem” miasta, którego rozwój tak funkcjonalny, jak i przestrzenny jest silnie związany z rozwojem cywilizacyjnym. Ekspansja podmiejska z pewnością nie jest nowym zjawiskiem. Suburbanizacja była fazą urbanizacji, odkąd miasta pojawiły się jako forma osadnicza i sposób organizacji zbiorowej. Proces suburbanizacji istnieje więc praktycznie tak długo, jak same miasta. Jak stwierdza A. Lisowski (2005, s. 94), również „kwestia wartościowania procesu suburbanizacji ma bardzo stare tradycje”. Od czasów starożytnych funkcje i działania, które nie mogły istnieć w obrębie murów (cytadeli) miasta lub granic gęstego jego rdzenia, grawitowały na peryferie (Teaford 2011). L. Straszewicz (1985) zwraca uwagę na *iunctim* terenów miejskich i wiejskich już w antycznej Grecji i w jej koloniach. Greckie *polis* tworzyły odrębne organizmy państwowe zawierające w swoich granicach również tereny wiejskie, związane z nimi przynależnością polityczną, ekonomiczną, socjalną, kulturalną itp. (Martin 2016). Lokacje „poza murami” dotyczyły także rozmaitych funkcji gospodarczych: produkcyjnych (rzeźnie, kamieniołomy, cegielnie rzemieślnicze podgrodzia) i usługowych (targowiska, wysypiska śmieci). Mimo zatem istnienia murów miejskich, o ważnych funkcjach obronnych, miasto i przedmieścia stanowiły jeden twór polityczno-administracyjny, gdzie przedmieścia znajdowały się nie tylko pod kontrolą, ale i ochroną rdzenia.

Jak pisze A. Lisowski (2005), w epoce miasta zwarteo, otoczonego murami, w sąsiedztwie miasta osiedlali się ludzie „luźni”. Suburbium było „substytutem życia miejskiego, dla tych, którzy nie mogli osiedlić się w granicach miasta, czy to z powodów administracyjnych czy finansowych” (Lisowski 2005, s. 95). Strefy przedmieść reprezentowały swego rodzaju „wolność od miasta” – zdolność do robienia tego, co nie było dozwolone lub niemożliwe w gęsto zaludnionym mieście. Jak zauważa T.R. Martin (2016), „przez stulecia także bardzo zamożni mieszkańcy szukali ucieczki z miasta do odległych willi, drugich domów, gdzie cieszyli się wypoczynkiem w na pół-wiejskim terenie”. Strefa podmiejska była zatem od zarania dziejów swego rodzaju „produktem” życia miasta, tworząc jego przedłużenie poza granice administracyjne. Tym samym w perspektywie procesów urbanizacyjnych, suburbanizacja od ich początków wpisywała się w kontekst cyklu życia miasta.

W okresie nowożytnym polityczna kontrola miast nad strefą podmiejską przejawiała się poprzez ciągłe (w miarę potrzeby) inkorporacje i powiększanie zasięgu murów o tereny przyległe. W okresie intensywnej industrializacji i urbanizacji w XIX wieku naturalnym, choć odbywającym się z różną dynamiką procesem, było poszerzanie granic administracyjnych miast, a tym samym konsekwentne i sukcesywne ich dostosowywanie do postępującego rozwoju przestrzennego. Stało się to standardowym działaniem, zmierzającym do usprawnienia i integracji zarządzania dynamicznie rozwijającymi się ośrodkami urbanizacji. Jak zauważa Ł. Mikuła (2019), tradycyjna europejska koncepcja miasta oznaczała nie tylko określony fizycznie obszar, ale także jurysdykcję administracyjną, ze swoimi własnymi prawami i regulacjami oraz specyficzną strukturą społeczną zdominowaną przez kupców, rzemieślników i burżuazję, odrębną od wiejskich obszarów w ich otoczeniu. Ta unitarna wizja społeczno-polityczno-przestrzenna jest stale silnie obecna we współczesnych wyobrażeniach miasta i tworzącej się wokół niego aglomeracji (Salet, Savini 2015). Zapotrzebowanie na tereny produkcyjne, komunikacyjne, wreszcie mieszkaniowe czyniło z miasta „pożeracza przestrzeni”

i w konsekwencji objęcie przez miasto kontroli zarządczej i planistycznej nad coraz większymi obszarami. Procesy te miały nie tylko charakter żywiołowy i związane były z cyklami rozwoju funkcji miasta, ale także z zakresem programowych działań urbanistycznych, podjętych w postaci regulacji planistycznych, szczególnie w krajach wyżej rozwiniętych. Na przełomie XIX i XX wieku aneksja w obręb większego miasta była często pozytywnie postrzegana przez mieszkańców przedmieść, gdyż oznaczała urbanizację infrastruktury i przyłączenie do systemu lepszych i tańszych usług publicznych (Hamilton 2000). Symbolem tej epoki mogą być wielkie reformy administracyjne Londynu (1888), Nowego Jorku (1898) i Berlina (1920), które doprowadziły do powstania skonsolidowanych na poziomie okołomiejskim jednostek terytorialnych na niespotykaną dotąd, wielomilionową skalę. Jednocześnie zaczęto zauważać, problem administracyjnego odcięcia miasta od szerszego otoczenia (Coombes 2014, Mikuła 2019).

Kluczowym momentem dla współczesnej historii rozwoju przedmieść stało się zahamowanie ekspansji przestrzennej miasta centralnego, co czasowo wiąże się z przejściem od fazy urbanizacji/aglomeracji do fazy suburbanizacji / dekoncentracji, dezurbanizacji i reurbanizacji (por. Berg i inni 1982; Liszewski 1987; Maik 1992; Parysek 2008). Głównym źródłem migrantów do strefy podmiejskiej przestało być otoczenie zewnętrzne, a stało się nim miasto centralne (przynajmniej do osiągnięcia fazy reurbanizacji i powrotów do miasta). Jak zauważa E. Soja (2000, s. 240):

ustabilizowanie się zewnętrznych granic miasta centralnego i zwolnienie tempa aneksji nowych obszarów miało istotny wpływ na kształtowanie się nowoczesnej metropolii, mimo iż temu zjawisku poświęcano do tej pory niewiele uwagi. Jednak to właśnie ten czynnik w dużym stopniu definiuje i akcentuje cały proces suburbanizacji. Gdyby miasto centralne cały czas poszerzało swój obszar, sukcesywnie włączając dynamicznie rozwijające się przedmieścia, strefa podmiejska – przynajmniej oficjalnie – byłaby dużo mniejsza, a wzrost ludności w niej mniej wyraźny.

Rozwój samorządu terytorialnego, zwiększenie lokalnej „autonomii” w latach 50. i 60. XX wieku w Europie Zachodniej spowodowały zahamowanie procesu inkorporacji czy też aneksji terenów podmiejskich w granice miasta (zob. Kaczmarek 2005)⁴. To na skutek gminnych reform terytorialnych i procesu łączenia gmin w większe terytorialnie i silniejsze demograficznie i ekonomicznie jednostki, gminy podmiejskie skutecznie do dziś bronią się przed aneksją przez duże miasta⁵. Korzystają z prawa o samostanowieniu, które Europejska Karta Samorządu Lokalnego (EKSL) odnosi także do decydowania o własnych granicach. Zatrzymanie procesów aneksji rozpoczyna fazę suburbanizacji, która w warunkach gospodarki rynkowej i decentralizacji zarządzania publicznego oznacza utratę kontroli miasta centralnego nad tym procesem, a jednocześnie powstanie żywiołowych (mniej planowych) procesów rozwoju funkcjonalnego i przestrzennego, szczególnie w warunkach liberalizacji planowania przestrzennego.

W USA aglomeracje miejskie wykazują bardzo silną dynamikę zmian funkcjonalno-przestrzennych już od końca lat 40. XX wieku (Węgleński 1988), a w krajach Europy Zachodniej (na mniejszą skalę) od lat 60. i 70. XX wieku. Proces suburbanizacji przejawia się w nich depopulacją miasta centralnego na rzecz strefy podmiejskiej, w której postępuje zanik funkcji rolniczej, życielskiej oraz rozwój terenów mieszkaniowych, komunikacyjnych i terenów pod działalność gospodarczą. Jednym z uderzających zjawisk w tej fazie suburbanizacji stała się wyjątkowo silna tendencja do realizowa-

⁴ Najdłużej tendencja do powiększania granic miast trwała w Europie w krajach bloku socjalistycznego, jednak i tutaj uległa prawie całkowitemu zahamowaniu po 1990 r. Prawie, gdyż np. w Polsce proces ten ponownie uruchomiono poprzez fuzje i aneksje terenów podmiejskich przez takie miasta jak Zielona Góra, Opole czy Rzeszów.

⁵ Symbolem walki o zachowanie niezależności jest gmina Wateringen w Holandii, która od lat 50. XX wieku broniła się przed wchłonięciem przez sąsiadujące miasto Haga. W 1994 r. jej część została zaanektowana pod cele mieszkaniowe przez dzielnice Hagi – Wateringse Veld. Obecnie, od 2004 r., pozostałe terytorium gminy stało się częścią większej gminy podmiejskiej Westland, co uchroniło ją przed całkowitą inkorporacją przez Hagę.

nia „nowego” na terenach dotąd nieobjętych aktywnościami inwestycyjnymi, przy jednoczesnym sporadycznym podejmowaniu recyklingu przestrzeni (Billert 2008). Podobnie, choć z opóźnieniem bo dopiero od początku tego stulecia, proces suburbanizacji pojawił się w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Szczególnie tam, w obliczu liberalnego prawa planistycznego, większość nowych potencjałów, pojawiających się na obszarach suburbiiów nie wydaje się być podporządkowana systemowo zarządzanym procesom integracji przestrzennej, czy funkcjonalnej i stanowi wynik działań pojedynczych podmiotów i ich aktywności. Przynosi to zdecydowanie korzyści ekonomiczne, często jednak o doraźnym charakterze, gdzie koniunktura np. na nieruchomości niezabudowane przemienia się w problemy ich zagospodarowania i połączenia medialnego (Kaczmarek, Mikuła 2019).

Tradycyjne wyobrażenie o charakterze procesu suburbanizacji jest często kształtowane przez powojenną rzeczywistość w Ameryce Północnej i Europie. Utrwalił się w związku z tym wizerunek przedmieść o funkcjach głównie mieszkaniowych (*bedroom communities*), zależnych gospodarczo – pod względem miejsca pracy – od miast centralnych, a jednocześnie niezależnych administracyjnie i fiskalnie (dochody z podatków od mieszkańców). Przyczyn powojennej suburbanizacji upatruje się we wzroście zamożności społeczeństw w warunkach rozkwitu gospodarczego oraz związanym z tym dynamicznym rozwojem budownictwa jednorodzinnego i indywidualnej motoryzacji. Pomimo działań na rzecz rehabilitacji, rewitalizacji i regeneracji dzielnic śródmiejskich – szczególnie w miastach Europy Zachodniej, procesy suburbanizacji wcale nie słabną i nadal opierają się przede wszystkim na rozwoju zabudowy mieszkaniowej (Harris 2010).

Dokonując periodyzacji zjawiska suburbanizacji, analizie warto poddać jej współczesny fenomen, o genezie amerykańskiej, ale rozważany także na gruncie europejskim, określane pod ogólną nazwą post-suburbanizacji (Teaford 2011).

W KIERUNKU POST-SUBURBANIZACJI

Od około dwóch dekad mówi się o powolnej zmianie kierunku historycznego procesu suburbanizacji, polegającej na „wychodzeniu” przedmieść z cienia miasta. Ma to miejsce w Ameryce Północnej i Europie Zachodniej a także w Azji (Chiny, Japonia), gdzie przedmieścia dużych metropolii podlegają procesowi ponownej urbanizacji, polegającej na densyfikacji (zagęszczaniu) zabudowy, rozwoju wielofunkcyjnym i dywersyfikacji podmiejskich jednostek osadniczych (Phelps, Wu 2011). E. Charmes i R. Keil (2015) zastrzegają, że w procesie post-suburbanizacji nie ma mowy o zupełnie nowych przedmieściach, ale o ewolucji części z nich w wielofunkcyjne, wielokulturowe ośrodki (poza)miejskie, o coraz bardziej samowystarczalnym charakterze.

Nowe formy przestrzenne powstające na przedmieściach i peryferiach obszarów metropolitalnych określane bywają jako *edge cities* (Garreau 1991), *metroburbia* (Knox 2008), *boomburbia* (Lang, LeFurgy 2007) czy *ex-urbia* (Soja 2000), *technoburb*, *exopolis* (Charmes, Keil 2015) czy *between city*, *zwischenstadt* (Burdack, Hesse 2006). Niezależnie od stosowanych nazw, w ramach koncepcji post-suburbiiów traci na znaczeniu tradycyjne wyobrażenie przedmieść jako obszarów o głównie funkcjach mieszkalnych (Keil, Hamel 2015). Jak zauważa Ł. Mikuła (2019), najważniejsza różnica między pierwotnym i współczesnym postrzeganiem suburbiiów dotyczy relacji między funkcją miejsca zamieszkania i miejsca pracy. Na obrzeżach miast powstają duże rynki pracy przyciągające pracowników terenów przyległych, w tym także z miast centralnych, które zyskując na atrakcyjności mieszkaniowej dzięki działaniom poprawiającym jakość życia, stają się w części sypialniami dla swoich przedmieść – rynków pracy. Twórca pojęcia *edge city* – J. Garreau (1991) – ujął ten proces następująco:

Wpierw przenieśliśmy nasze domy na obrzeża miast, postępując wbrew niejako idei tradycyjnego miasta, w którym skupiała się zabudowa mieszkaniowa (...). Potem znużył nas obowiązek robienia ciągłych wypraw do starego miasta w celach aprowizacyjnych – tak zrodziła się idea wielkich podmiejskich centrów handlowych (...). Dzisiaj przenieśliśmy na przedmieścia, te elementy, które zapewniają nam środki utrzymania, czyli miejsca pracy (kwintesencję urbanizmu) (za: Palej 2008, s. 5).

Choć procesy post-suburbialne zostały zapoczątkowane w Stanach Zjednoczonych, to podobne przekształcenia mają też miejsce w obszarach metropolitalnych Europy (Phelps i inni 2006). W ciągu ostatnich kilku dekad, po raz pierwszy w długiej historii urbanizacji Europy nowe funkcje metropolitalne są w dużej części lokowane w strefach podmiejskich. Choć tendencja ta zaczęła się od przestrzeni biurowych i centrów handlowych, to współcześnie dotyczy również innych funkcji uznawanych dotąd za centralne i wielkomiejskie, takie jak centra biurowe, wystawiennicze, stadiony, uniwersytety, szpitale (De Jong 2014). Niektóre z nich zostały po prostu przeniesione z centrów i w literaturze przyjęły nazwę „funkcji pożyczonych”. Koncepcja „pożyczonych wielkości / funkcji” („*borrowed size*”) wyjaśnia dynamikę współczesnych miast, szczególnie mniejszych, znajdujących się w większym „kompleksie metropolitalnym”. Osiągają one lepsze wyniki, ponieważ mają dostęp do korzyści aglomeracyjnych sąsiadujących dużych miast (Burger, Meijers, Marloes 2015). Mniejsze miasta w obszarach metropolitalnych są bardziej atrakcyjne dla przemysłu niż miasta tej samej wielkości bez dużego sąsiada. Obszary podmiejskie mogą czerpać zyski z procesów „wypychania” od większego sąsiada, powodując przenoszenie się średnich i dużych sektorów przemysłu wraz z nimi na płace i koszty gruntów do mniejszych miast w obszarze metropolitalnym.

Podczas gdy klasyczne obszary podmiejskie o funkcjach sypialnianych wydawały się być zależne od rozwoju w kierunku rdzenia (Fishman 1987), to współczesne suburbia wykazują bardziej złożone relacje z głównym miastem (Phelps, Wood 2011). W przypadku miast amerykańskich badania wskazują na wyższy poziom wzrostu gospodarczego miejsc pracy na obrzeżach metropolii, co świadczy o ich rosnącej niezależności od rdzenia (Phelps i inni 2006). Oprócz tej nowej ekonomicznej podmiejskiej centralności, badania dla niemieckich miast pokazują rosnącą emancypację w funkcjach społeczno-ekonomicznych: jako centrum miejsc pracy, sieci dostaw i terenów rekreacyjnych. Miasta krawędziowe rozwinęły samodzielną „intensywność promieniowania” na tereny przyległe. Na przedmieściach faktycznie pojawiają się funkcje, zarezerwowane wcześniej dla głównego miasta (Brake i inni 2001). Wybrane cechy różniące klasyczne suburbia oraz post-suburbia przedstawiono w tabeli 1.

Za główny czynnik post-suburbanizacji uważa się globalizację (Fishman 2003). Jak pisze A. Lisowski (2005, s. 98), „aktorami w procesach suburbanizacji i eksurbanizacji na przełomie wieków nie są już w przeważającym stopniu gospodarstwa domowe, ale również wiele podmiotów gospodarczych, uznających warunki funkcjonowania poza miastem centralnym za bardziej efektywne pod względem ekonomicznym”. I tak jest w istocie. Współczesny ruch inwestycyjny na terenach podmiejskich ma niewiele wspólnego z wizerunkiem, uzależnionych od centrów miast przedmieść. Wiąże się on z postindustrialnym i postfordowskim wzrostem znaczenia usług w nowoczesnej gospodarce, jak również ze strategiami lokalizacyjnymi dużych firm i deweloperów (Lang, Knox 2009).

Swego rodzaju pierwowzorem (archetypem) nowego procesu post-suburbanizacji pod koniec XX wieku stał się obszar metropolitalny Los Angeles, ze swoimi rozległymi strukturami przestrzennymi i licznymi sub-centrami miejskimi (Soja 2000, Graham 2016). W jakim stopniu terminy i definicje tak zwanej „szkoły Los Angeles” opisują procesy urbanizacyjne na obrzeżach europejskich miast, nie jest jeszcze dobrze zbadane. E. Soja (2000) podkreśla, że dynamika przestrzenna Los Angeles (W. Graham nazywa ją „maszyną rozwoju Los Angeles”) może wystąpić w każdym innym mieście, ale w innej skali i na różne sposoby. O ile wciąż większość nowo utworzonych miejsc pracy na przedmieściach miast europejskich należy do usług o „niskiej wartości” (np. handel, logistyka) i pełnią one wciąż funkcję uzupełniającą w stosunku do głównego miasta, to jak dowodzą na przykład studia na temat obszaru metropolitalnego Wiednia (Musil 2007), emancypacja przedmieść i przesunięcie np. central lub filii firm globalnych na tereny poza granicami miasta stawało się faktem już od ponad dekady.

Definicje procesu post-suburbanizacji są wciąż dość ogólne lub silnie nasycone ich pochodzeniem ze Stanów Zjednoczonych. W analogii do klasycznych definicji suburbanizacji, przedstawionych na początku artykułu, procesem post-suburbanizacji można by nazwać przekształcanie, pod względem przestrzennym i funkcjonalnym, przedmieść i miast w regionie miejskim (obszarze metropolitalnym), w formy życia „pełnomiejskiego”, z wielością funkcji i względnej emancypacji gospodarczej

(rynki pracy) i usługowej (wraz z usługami wyższego rzędu), któremu towarzyszy stopniowe zanikanie jednostronnych relacji i zależności obszarów podmiejskich od miasta centralnego.

Pytania o fazę (typ i zaawansowanie procesów suburbanizacji) stają się coraz bardziej istotne także w badaniach osadniczych polskich miast. Suburbanizacja rezydencjalna, w sensie ilościowym zbliża się do poziomu krajów europejskich, gdzie od kilku już dekad ponad połowa mieszkańców regionów miejskich zamieszkuje tereny poza miastem centralnym⁶. Silny samorząd lokalny i jego władztwo planistyczne sprzyja żywiołowym procesom suburbanizacji, które w przeciwieństwie do większości krajów wysoko rozwiniętych nie zostały objęte procesami integracji zarządzania i kontroli planowania przestrzennego⁷. Czy emancypacji politycznej i planistycznej przedmieść polskich miast towarzyszy ich emancypacja funkcjonalna? Suburbanizacja gospodarcza w Polsce kształtuje się wciąż poniżej średniej dla poziomu miejskiego. Mniej niż połowa podmiotów gospodarczych aglomeracji miejskich zlokalizowanych jest na przedmieściach⁸. Pewne symptomy takiej emancypacji są już zauważalne w korzystnie położonych i o znacznej dynamice rozwoju gminach podmiejskich dużych polskich miast np. w powiecie poznańskim, piaseczyńskim, wrocławskim czy gdańskim. Dochody budżetów na 1 mieszkańca najbardziej dynamicznych gmin podmiejskich przewyższają już te rejestrowane w miastach centralnych. Lokalizują się w nich duże podmioty gospodarcze (w tym zagraniczne), a rynki pracy są nieproporcjonalnie duże do liczby ich mieszkańców. Przykładem niezwykle dynamicznej suburbanizacji, nie tylko pod względem mieszkaniowym ale także gospodarczym jest powiat poznański, gdzie w 17 gminach firmy zagraniczne zainwestowały do 2018 r. 9,2 mld zł, co daje strefie podmiejskiej Poznania 4 miejsce w kraju, po Warszawie (81,8 mld zł), Krakowie (10,1 mld zł), Wrocławiu (zbliżona wartość do powiatu – 9,6 mld zł) i przed samym Poznaniem (7,6 mld), a w przeliczeniu na jednego mieszkańca trzecie miejsce w kraju po Warszawie i powiecie piaseczyńskim. Przykładem gospodarczego post-suburbium jest niegdyś głównie rolnicza i sypialniana (12,2 tys. mieszkańców w 1990 r.) gmina Tarnowo Podgórne pod Poznaniem, zamieszkiwana obecnie (2018 r.) przez 27,1 tys. osób. Działa w niej ponad 5 tysięcy firm oferujących blisko 40 tysięcy miejsc pracy (łącznie z sezonowymi, Płoszaj 2016)⁹. Ponad 250 firm to podmioty z udziałem kapitału zagranicznego, które zainwestowały w gminie blisko 4 mld zł. W 2018 r. gmina osiągała 546 zł na 1 mieszkańca z podatku CIT od dochodów przedsiębiorstw (według danych BDL GUS), co stawiało ją w grupie najbardziej zamożnych gmin w Polsce (dla przykładu w podmiejskiej gminie Nadarzyn pod Warszawą było to 340 zł, a w gminie Kobierzyce pod Wrocławiem 351 zł).

Gmina staje się samowystarczalna nie tylko pod względem miejsc pracy, ale także infrastruktury sportowo-rekreacyjnej (hala sportowa, termalny *aquapark*), handlowej (koncentracja obiektów wielkopowierzchniowych – *retail park*), edukacyjnej (własne placówki szkolnictwa ponadpodstawowego i specjalistycznego), przejmując także funkcje metropolitalne (profesjonalne pole golfowe

⁶ Już na początku XXI wieku w aglomeracjach europejskich zaludnienie przedmieść przewyższało liczbę ludności miast centralnych. Dla przykładu było to odpowiednio w regionie Manchesteru – 82%, Kopenhagi – 78%, Lyonu – 61%, Bolonii – 60% Birmingham – 60%, w regionie Hannover – 54% (Kaczmarek 2008). Dla przykładu w aglomeracji poznańskiej jest to 55%, a prognozy GUS zakładają, że zrównanie liczby mieszkańców powiatu poznańskiego i miasta może nastąpić już w najbliższej dekadzie.

⁷ Autorzy raportu *The OECD Metropolitan Governance Survey* wskazują, że na 178 analizowanych obszarów metropolitalnych w Europie i USA w 78% ma miejsce zintegrowane zarządzanie transportem, a w 67% zintegrowane planowanie przestrzenne (Ahrend, Gamper, Schumann 2014). Szczególnie bogate są niemieckie doświadczenia związane z koordynacją planowania przestrzennego oraz zarządzania usługami publicznymi w obrębie regionów metropolitalnych (np. Region Hannover). W tym kierunku przeprowadzono także reformy metropolitalne we Włoszech (2015 r.), gdzie *Città Metropolitana* zastąpiły wokółmiejskie prowincje i we Francji (2018), gdzie obszary metropolitalne przejmują kompetencje departamentu (np. *La Métropole de Lyon*).

⁸ Dla przykładu w powiecie poznańskim, obejmującym jedną z najsilniej rozwiniętych gospodarczo stref podmiejskich w Polsce, liczba podmiotów gospodarczych wynosi 55,9 tys., podczas gdy w Poznaniu jest ich 108,2 tys. (według BDL GUS).

⁹ To drugi w Wielkopolsce – po Poznaniu – rynek pracy dla dojeżdżających (więcej niż rynek pracy np. Kalisza, Ostrowa Wlkp. czy Leszna). Dane GUS z 2006 r. wskazywały, że do stałej pracy na terenie gminy przyjeżdżało prawie 8,4 tys. osób, głównie z Poznania. Z kolei mieszkańców Tarnowa wyjeżdżających do pracy poza gminę było zaledwie 1,8 tys.

– jedyne w aglomeracji poznańskiej, atrakcyjne imprezy sportowe i kulturalne o zasięgu międzynarodowym). Gmina konsekwentnie rozwija więc własne funkcje i „pożycza” je od Poznania, który mimo bliskości nie stanowi już dla jej mieszkańców głównego rynku pracy i zaopatrzenia w usługi. Brak negatywnych skutków światowego kryzysu i krajowego spowolnienia gospodarczego po 2007 r. dla koniunktury w gminie Tarnowo Podgórny świadczyło także o stosunkowo dużej odporności (rezyliencji) lokalnego systemu gospodarczego na zewnętrzne szoki czy niekorzystne tendencje (por. Płoszaj 2016).

Tabela 1. Cechy tradycyjnych suburbiów jako „produktów” miasta oraz post-suburbiów jako wytworów globalizacji gospodarki
Table 1. Characteristics of traditional suburbs as the city’s „products” and post-suburbs as „products” of globalization of the economy

Cechy przedmieść <i>Characteristics</i>	Tradycyjne suburbia <i>Traditional suburbs</i>	Post-suburbia <i>Post-suburbs</i>
Wielkość	Dominacja liczby ludności miasta głównego nad przedmieściami, niska gęstość zaludnienia wokół miasta.	Przewaga demograficzna przedmieść nad miastem głównym, znaczna gęstość zaludnienia subcentrów w strefie podmiejskiej.
Forma przestrzenna	Koncentryczna, strefy osadnicze wokół ośrodka głównego i/lub pasma wzdłuż arterii komunikacyjnych.	Wieloośrodkowa (multicentryczna), „archipelag” różnych przestrzeni społecznych i gospodarczych, składających się z wyspecjalizowanych „wysp”, koncentracje wokół węzłów transportowych.
Funkcje	Strefa żywicielska, mieszkalnictwo, funkcje handlowe, transportowe, składowo-przemysłowe.	Mieszkalnictwo, logistyka, innowacyjna gospodarka, nowoczesne usługi, handel wielkopowierzchniowy, funkcje biurowe, administracyjne, funkcje rekreacyjne, rozrywkowe.
Zagospodarowanie	Rozproszone rezydencje, osiedla podmiejskie, strefy rekreacji i wypoczynku centra handlowe typu podmiejskiego, zakłady przemysłowe terenochłonne lub o uciążliwym charakterze, obiekty infrastruktury technicznej, stacje przeładunkowe, lotniska, centra ogrodnicze	Centra logistyczne, parki biurowe, zespoły mieszkaniowe, technopolie (parki technologiczne), centra handlowe typu miejskiego, hotele, parki rozrywki, <i>aquaparki</i> , areny sportowe, kampusy uniwersyteckie, centra konferencyjne i wystawiennicze, zespoły budynków administracyjnych, węzły przesiadkowe transportu intermodalnego, miasteczka lotnicze (<i>airport city</i>).
Relacje z miastem centralnym	Relacje uzupełniania i podporządkowania, ośrodki satelitarne, sypialnie dla miasta centralnego, zaplecze gospodarcze, tożsamość mieszkańców odnoszona do wielkiego miasta. Słabe powiązania z innymi ośrodkami poza miastem centralnym.	Relacje konkurencyjne, „funkcje pożyczone” od miasta centralnego, funkcje miejsca pracy przewyższają funkcje miejsca zamieszkania, emancypacja od miasta głównego, silniejsza tożsamość lokalna. Relacje sieciowe z całym obszarem metropolitalnym (np. dojazdy do pracy i po usługi).
Udział w gospodarce, zasięg oddziaływania	Uzupełnienie funkcji miasta głównego, cień miasta, dochody jednostek podmiejskich zależne przede wszystkim od statusu materialnego swoich mieszkańców.	Ośrodki, miasta krawędziowe powiązane globalnie (<i>global „edge cities”</i>), dochody jednostek podmiejskich związane silnie z intensywnością i rodzajem prowadzonej działalności gospodarczej.

Źródło: opracowanie własne.
 Source: author’s own elaboration.

PODSUMOWANIE I PYTANIA BADAWCZE

Niniejszy artykuł stanowił kontynuację, a może i w pewnym sensie rozwinięcie rozważań na temat zawarty w metaforze A. Lisowskiego „janusowe oblicze suburbanizacji” (2005). Proces suburbanizacji w krajach wysokorozwiniętych, przechodził kolejne fazy związane z czynnikami wewnętrznymi (zależność polityczna a później głównie ekonomiczna przedmieść od miasta centralnego, migracje rezydencjalne na przedmieścia) i zewnętrznymi (reformy administracyjno-terytorialne włączające strefy podmiejskie do miast, i procesy redystrybucji gospodarki w wyniku jej globalizacji). Zgodnie z teoriami urbanizacji mimo zaawansowanych procesów suburbanizacji, główne funkcje skoncentrowane były w głównym mieście. Jak obrazowo skonstatował R. Kunzmann (2001, s. 215), przestrzenie podmiejskie służyły „oświetleniu sceny metropolii, aby mogła świecić ich chwałą”.

Obecnie suburbanizacja wydaje się przybierać nowe oblicze, wywodzące się z jednej strony z kryzysowych sytuacji w miastach (proces kurczenia się demograficznego i gospodarczego, w tym bazy podatkowej), a z drugiej strony polegające na korzystaniu z efektów globalizacji gospodarki, międzynarodowego przepływu kapitału i decyzji lokalizacyjnych firm i deweloperów globalnych. Czy przedmieścia staną się czymś więcej niż ważnym, choć nadal podrzędnym uzupełnieniem miast centralnych? Czy można mówić o nowej centralności, tym razem w odniesieniu do osiedli, miast podmiejskich? Z jednej strony rozwój przedmieść nie może być postrzegany jako niezależny od rdzenia, który wspiera obrzeża, np. dzięki korzyściom aglomeracji, ale z drugiej strony strefy podmiejskie wykazują coraz większą centralną pozycję gospodarczą, w coraz bardziej zglobalizowanej gospodarce i coraz bardziej rozdrobnionym (multicentrycznym), przypominającym archipelag obszarze metropolitalnym (Phelps i inni 2006). W dobie globalizacji siły rozwojowe rodzących się postsuburbiiów płyną z zewnątrz, spoza obszaru metropolitalnego, często z zagranicy. Ograniczenia rozwojowe w dużych miastach, nowe idee „miast dla ludzi”, *eco-city*, *green city*, *compact city*, *city of short distance* (zob. Rink, Haase 2018), realizowane w rozciągłości w miastach na całym świecie, powodują, że miasta stają się za ciasne dla korporacji globalnych i wielkich inwestycji, nie tylko koszt- i terenochłonnych, ale także wymagających większych rynków pracy i nowych usług dla nowej klasy konsumentów. Wizja miast sypialni i gospodarczych przedmieść może stawać się zatem coraz bardziej realna. Sprzyjać temu będą rozwijane koncepcje zarządzania w miastach, oparte na idei partycypacji i rozwoju zrównoważonego¹⁰. Przy tej innowacyjności dużych miast, władze lokalne przedmieść i *edge city* idą wciąż z nurtem managerializmu i *new public management*, w duchu nazwanym przez M. Pacione (2009): *investment, development, financing, and management*.

Wreszcie pojawia się pytanie zasadnicze: czy suburbanizacja, tak jak od stuleci wpisuje się w kontekst cyklu życia miasta i stanowi „wytwór” jego rozwoju, staje się od tego miasta procesem coraz bardziej niezależnym? Co oznaczają spektakularne stopy wzrostu nowych przedmieść? Jak ważnym miejscem stają się suburbia w procesie globalizacji gospodarki i jaką rolę odegrają w kontekście konkurencyjności obszarów metropolitalnych? Stosując tę samą metaforę co A. Lisowski (2005), głównym pytaniem w badaniu nowego trendu, etapu suburbanizacji jest to, czy przedmieścia – jak „janusowe oblicze” – „zwracają się do” czy „odwracają od miasta” i jakie są (będą) konsekwencje tego procesu dla rozwoju samego miasta rdzeniowego i całego regionu miejskiego. Te pytania, jak już wspomniano, stają się powoli istotne także w badaniach procesów suburbanizacji polskich miast. Jak zauważa A. Harasimowicz (2018), zrozumienie specyfiki oraz praw, jakim podlegają obszary podmiejskie, jest ważnym elementem badania współczesnych procesów urbanizacji.

¹⁰ *Civil society i public governance*, jak opisuje E. Swyngedouw (2005), również mają swoje „janusowe oblicze”.

Literatura

- Ahrend R., Gamper C., Schumann A., 2014, *The OECD Metropolitan Governance Survey: A Quantitative Description of Governance Structures in large Urban Agglomerations*, OECD Regional Development Working Papers, 2014/04.
- Bąba S., 1995, Janusowe oblicze, *Język Polski. Organ Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego*, LXXV, 3, s. 234–236.
- Berg van den L., Drewett R., Klaassen L., Rossi A., Vijverberg C.H.T., 1982, *Urban Europe study of growth and decline*, Pergamon Press, Oxford.
- Billert A., 2008, *Szanse dla aglomeracji w świetle polskiego systemu planowania i polityki przestrzennej*, [w:] T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.), *Powiat Poznański. Jakość przestrzeni i jakość życia*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 456–465.
- Brake K., Dangschat J., Herfert G. (red.), 2001, *Suburbanisierung in Deutschland. Aktuelle Tendenzen*, Springer Fachmedien, Wiesbaden.
- Burdack J., Hesse M., 2006, Reife, Stagnation oder Wende? Perspektiven zu Suburbanisierung, Post-Suburbia und Zwischenstadt: Ein Überblick zum Stand der Forschung, *Berichte zur Deutschen Landeskunde*, 80, 4, s. 381–399.
- Burger M.J., Meijers E.J., Marloes M., 2015, Borrowed Size. Agglomeration Shadows and Cultural Amenities in North-West Europe, *Journal European Planning Studies*, 23, 6, s. 1090–1109.
- Charmes E., Keil R., 2015, The politics of post-suburban densification in Canada and France, *International Journal of Urban and Regional Research*, 39, 3, s. 581–602.
- Chojnicki Z., 2003, *Koncepcje i zastosowanie metafory w geografii społeczno-ekonomicznej*, [w:] H. Rogacki (red.), *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 11–20.
- Coombes M., 2014, From city-region concept to boundaries for governance: The English case, *Urban Studies*, 51, 11, s. 2426–2443.
- De Jong J.K., 2014, *New SubUrbanisms*, Routledge, London.
- Fishman R., 1987, *Bourgeois utopias – The rise and fall of suburbia*, Basic Books, New York.
- Fishman R., 2003, *Global suburbs. Working papers*, The Taubman College of Architecture and Planning, The University of Michigan, Michigan.
- Garreau J., 1991, *Edge City: Life on the New Frontier*, Anchor Books Edition, New York.
- Graham W., 2016, *Miasta wyśnione. Siedem wizji urbanistycznych, które kształtują nasz świat*, przeł. A. Sak, Karakter, Kraków.
- Hamilton D.K., 2000, Organizing government structure and governance functions in metropolitan areas in response to growth and change: A critical overview, *Journal of Urban Affairs*, 22, 1, s. 65–84.
- Hamilton F.E.I., Andrews K.D., Pichler-Milanovic N. (red.), 2005, *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*, United Nations University Press, Tokyo.
- Harasimowicz A., 2018, Suburbanizacja a rola obszarów otaczających miasto – ujęcie teoretyczne, *Studia Miejskie*, 29, s. 115–130.
- Harris R., 2010, Meaningful types in a world of suburbs. Suburbanization in Global Society, *Research in Urban Sociology*, 10, s. 15–47.
- Hirt S.A., 2008, Stuck in the suburbs? Gendered perspectives on living at the edge of the post-communist city, *Cities*, 25, s. 340–354.
- Kaczmarek T., 2005, *Struktury terytorialno-administracyjne i ich reformy w krajach europejskich*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- Kaczmarek T., 2008, *Agglomeracja poznańska jako region badania i działania*, [w:] T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.), *Powiat Poznański. Jakość przestrzeni i jakość życia*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 15–36.
- Kaczmarek T., Miłkowska E., 2019, *The Housing Market in Poland in the Liberalized Spatial Planning System: the National Context and Metropolitan Dimension of the Poznań Agglomeration*, [w:] R. Wehrhahn, J. Pohlan, C. Hannemann, F. Othengrafen, B. Schmidt-Lauber (red.), *Housing and housing politics in European metropolises*, Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg, s. 71–92.
- Kajdanek K., 2012, *Suburbanizacja po polsku*. Wyd. Nomos. Kraków.
- Keil R., Hamel P. (red.), 2015, *Suburban Governance. A Global View*, University of Toronto Press, Toronto.
- Kladivo P., Kladivo P., Roubínek P., Roubínek Z., Opravil Z., Nesvadbová M., 2015, Suburbanization and Local Governance – Positive and Negative Forms: Olomouc Case Study, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 27, s. 95–107.
- Knox P. L., 2008, *Metroburbia USA*, Rutgers University Press, New Brunswick–New York.

- Kubeš J., 2015, Analysis of regulation of residential suburbanisation in hinterland of post-socialist 'one hundred thousands' city of České Budějovice, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 27, s. 109–131.
- Kunzmann R., 2001, *Welche Zukunft für Suburbia. Acht Inseln im Archipel der Stadtregion*, [w:] K. Brake, J. S. Dangschat, G. Herfert (red.), *Suburbanisierung in Deutschland aktuelle Tendenzen*, Leske und Budrich Verlag, Opladen, s. 213–221.
- Lakoff G., Johnson M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, przeł. T. Krzeszowski, PIW, Warszawa.
- Lang R.E., Lefurgy J., 2007, *Boomburbs: the rise of America's accidental cities*, Brookings Institution Press, New York.
- Lang R.E., Knox P., 2009, The new metropolis: Rethinking megalopolis, *Regional Studies*, 43, 6, s. 789–802.
- Lisowski A., 2005, *Janusowe oblicze suburbanizacji*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, „XVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście”, Uniwersytet Łódzki – Katedra Geografii Miast i Turystyki, Łódź, s. 91–100.
- Lisowski A., Grochowski M., 2009, Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy, konsekwencje, *Biuletyn KPZK*, 240, 1, s. 216–280.
- Liszewski S., 1987, Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy, *Przegląd Geograficzny*, 59, 1–2, s. 65–79.
- Lorens P., 2005, *Suburbanizacja w procesie rozwoju miasta postsocjalistycznego*, [w:] P. Lorens (red.), *Problemy suburbanizacji*, „Biblioteka Urbanisty” 7, Urbanista, Warszawa, s. 33–44.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Uniwersytet M. Kopernika, Toruń.
- Martin T.R., 2016, *Starożytna Grecja. Od prehistorii do czasów hellenistycznych*, przeł. J. Szkudliński, Wyd. Poznańskie, Poznań.
- Mikuła Ł., 2019, *Zarządzanie rozwojem przestrzennym obszarów metropolitalnych w świetle koncepcji miękkich przestrzeni planowania*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- Musil R., 2007, Globalized post-suburbia. Service firms and global enterprises in Vienna's suburban zones: a contribution to the global integration of the core?, *Belgian Journal of Geography*, 1, s. 147–162.
- Pacione M., 2009, *Urban Geography. A Global Perspective*, Routledge, New York.
- Palej A., 2008, Post-suburbia – miasta o nowych sercach, *Czasopismo Techniczne. Seria Architektura*, 4–A, s. 3–9.
- Parysek J., 2008, *Procesy suburbanizacyjne w aglomeracji poznańskiej*, [w:] T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.), *Powiat Poznański. Jakość przestrzeni i jakość życia*, Bogucki Wyd. Nauk., Poznań, s. 71–90.
- Parysek J., 2017, *O metaforach i innych pojęciach w kontekście wehikulów rozwoju lokalnego i regionalnego*, [w:] A. Klasik, F. Kuźnik (red.), *Wehikule rozwoju lokalnego i regionalnego*, Studia KPZK PAN, CLXXVII, s. 29–53.
- Phelps N.A., Parsons N., Ballas D., Dowling A., 2006, *Post-suburban Europe: Planning and Politics at the Margins of Europe's Capital Cities*, Palgrave–Macmillan, Basingstoke.
- Phelps N., Wood A., 2011, The New Post-suburban Politics?, *Urban Studies*, 48, 12, s. 2591–2610.
- Phelps N.A., Wu F. (red.), 2011, *International perspectives on suburbanization: A post-suburban world?*, Palgrave–Macmillan, Basingstoke.
- Płoszaj A., 2016, *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna – studium przypadku: Tarnowo Podgórne*, [w:] G. Gorzelak (red.), *Polska gmina 2015*, Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa, s. 300–316.
- Rebernik D., 2005, Urbanization trends and processes of population change in the Lubljana Urban Region in the 1990s, *Geographia Polonica*, 78, 1, s. 67–78.
- Rink D., Haase A. (red.), 2018, *Handbuch Stadtkonzepte: Analysen, Diagnosen, Kritiken und Visionen*, Verlag Barbara Budrich, Opladen–Toronto.
- Salet W., Savini F., 2015, The political governance of urban peripheries, *Environment and Planning C: Government and Policy*, 33, s. 448–456.
- Soja E.W., 2000, *Postmetropolis. Critical studies of cities and regions*, Wiley–Blackwell, Oxford.
- Stanilov K. (red.), 2007, *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, series „GeoJournal Library”, 92, Springer, Dordrecht.
- Straszewicz L., 1985, Strefa podmiejska. Pojęcie i definicje, *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica*, 5, s. 7–15.
- Swyngedouw E., 2005, Governance innovation and the citizen: The Janus face of governance – beyond-the-state, *Urban Studies*, 42, 11, s. 1991–2006.
- Teaford J.C., 2011, *Suburbia and post-suburbia: a brief history*, [w:] N.A. Phelps, F. Wu (red.), *International perspectives on suburbanization: a post-suburban world?*, Palgrave–Macmillan, Houndmills, s. 15–34.
- Węgleński J., 1988, *Metropolitalna Ameryka*, Biblioteka Wiedzy Współczesnej „Omega”, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Zborowski A., Raźniak P., 2013, Suburbanizacja rezydencjonalna w Polsce: ocena procesu, *Studia Miejskie*, 9, s. 37–50.